

Mokslinė sintezė

La synthèse scientifique

Henri Berr

Tekstą iš prancūzų kalbos vertė ir pratarinę parašė **Vytautas Volungevičius**

El. paštas: vytautas.volungevicius@gmail.com

Greta šiandien taip nuvalkiotų didelių žodžių – kontekstas, naratyvas, iššūkis, lyderystė, tvarumas – ir jų variacijų, kaišaliojamų kur pakliūva, *krizė*, atrodo, išsaugojo didžiausią atitiktį tarp reikšmės ir tikrovės. Šių žodžių krizė tiesiog akivaizdi, kai supranti, kad juos galima įterpti bet kur, bet kada, bet kaip ir *anything goes*. Žvelgiant į šiandieninį *kontekstą*, jame skleidžiamus ir sklindančius *naratyvus*, keliamus ir kylančius *iššūkius*, jų akivaizdoje būtiną pademonstruoti *lyderystę* ir ieškotinus *tvarius* jų sprendimus (!), *krizė* yra tai, kas sunkte persunkia visą mūsų dabartį. Kai eilinis mokslininkas, palinkęs prie savojo darbaltio, sprendžia didesnes ar mažesnes savojo mokslo problemas ir neturi laiko niekam, šiandien moksle tvyro (amžina) krizės nuojauta. Bent jau taip kalba kai kurie mokslo žmonės. Tyrimų pakartojamumas, citavimo ir autorystės strategijos, kiekybinių mokslo vertinimo kriterijų bergždumas, o kur dar DI! Ir jei DI (tiksliau – GDI) vis dar vadinamas *iššūkiu*, tai kas tada šiandien yra problema?

Be kita ko, gajos dauguma tų problemų (?), apie kurias pradėta kalbėti dar XIX–XX a. sandūroje. Specializavimasis, tyrimų susmulkėjimas ir neaprepiami kiekiai vadinamosios mokslinės produkcijos, apie kurią – tik pagalvokite – kalbėta jau *Belle Époque*. Žinoma, galbūt tai tėra tariamos problemos, nes, kaip parodė *bėdavojimosi* istorija, mokslas nuėjo šia linkme ir patys kiekiausi moksle toli gražu jau nebėra polimatai. 1935 m. Vienos ir Prahos universitetuose skaitytose paskaitose, vėliau nugulusiose į knygą *Europos mokslų krizė ir transcendentalinė fenomenologija* (*Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie*, 1936), Edmundas Husserlis svarstė, kad mokslo krizė – tai tokia būklė, kai kyla klausimai dėl mokslo moksliškumo, taigi dėl to, kaip formuluojami uždaviniai ir kokia metodika pasitelkiama jų sprendimui. Tačiau svarbiau nei *moksliškumas* moderniosios fenomenologijos patriarchui buvo tai, kad mokslas virto redukcija į banalų faktiškumą, bekompromisį antisubjektyvumą, dirbtinumą ir gyvybės, gyvenimo stoką, taigi beprasmiškumą. Husserlis buvo išskirtinis, tačiau toli gražu ne vienintelis, svarstęs apie savojo laiko mokslo kelius ir klystkelius. Jo amžininkas, beveik vienmetis prancūzų mokslo filosofas ir istorikas Henri Berras (1863–1954) vidines mokslo problemas pradėjo užčiuopti dar anksčiau ir tam paskyrė visą gyvenimą. Berro žiūros pers-

pektyva ir tikslas buvo kiek kitokie negu jo kolegos, gyvenusio čia pat, dešinėje Reino pusėje. Tačiau, nepaisant beveik metafizinės, pasak kai kurių istorikų, šios upės kuriamos skirties tarp gališkojo ir germaniškojo pasaulių, Berras, kaip ir Husserlis, skeptiškai žiūrėjo į hipertrofuotą mokslo objektyvumą, susikoncentravimą į empiriką, erudicijos savitiksliškumą. Šalia viso to Berrui ramybės nedavė būtent istorijos mokslo, istoriografijos ir istoriko sąmonės problemos.

Henri Berro mokslinė karjera prasidėjo XIX a. paskutiniame dešimtmetyje. Per tą laiką jis parašė dvi disertacijas (viena jų – kaip dar tais laikais pasitaikydavo – parašyta lotyniškai apie XVII a. prancūzų mokslininko Pierre'o Gassendi skepticizmą). Abi jos, nors sumanymo aprėptimis ir gana skirtingos, viena vertus, buvo istoriniai, kita vertus – filosofiniai tyrimai, o šiandien sakytume, kad tai buvo tuo metu dar negirdėtų disciplinų – mokslo filosofijos ir mokslo istorijos – darbai. Beje, kaip tik amžių sandūroje pradėję sparčiai vystytis. Pirmasis dienos šviesą išvydęs stambus Berro darbas, pradėtas rašyti dešimtmečio pradžioje Vogėzų apsupty, buvo vienos iš disertacijų pagrindu pasirodęs veikalas *Filosofijos ateitis. Pažinimo, įsišaknijusio istorijoje, sintezės metmenys* (*L'Avenir de la philosophie. Esquisse d'une synthèse des connaissances fondée sur l'histoire*, 1899). Jau jame jis teigė, kad, viena vertus, vienintelis mokslinis filosofavimo būdas yra pačios mąstymo istorijos svarstymas, kita vertus, žmogiškasis pažinimas yra kompleksiškas ir, siekiant tiesos, būtina pažinimų vienovė – *sintezė*. Ji tapo ne tik Berro gyvenimo *alfa* ir *omega*, bet ir atsaku į savojo laiko mokslo tendencijas: pozityvizmą, susmulkėjimą, užsidarymą savo kiaute, mokslo atitrūkimą nuo gyvenimo. Nuo pat pradžių Berras sintezę suvokė kaip vienintelę galimybę kurti pilnutinį, integralų mokslą, kuriame būtų telkiami ir vienijami skirtingų disciplinų pasiekimai, išsaugant jų rezultatų įvairovę ir eliminuojant visas jų metafizines ir dogmatiškas prielaidas. Trumpai tariant, sintezė Berrui tapo pamatiniu epistemologiniu principu. O istorija, kaip teigė ilgametis Berro bendramintis ir bičiulis Lucienas Febvre'as, Berrui buvo filosofinės refleksijos pamatas. Tačiau Berrui tokia istorija ir istoriografija, kokios buvo išsikerojusios besibaigiant istorijos amžiui, neatrodė vertos mokslo vardo.

1900 m. Berras įkūrė žurnalą *Revue de Synthèse historique* (nuo 1930 m. – *Revue de Synthèse*) ir taip institucionalizavo savo didžiąją idėją. Motyvą steigti naują žurnalą jis nusakė *[k]aip atsaką į analizės ir specializacijos perteklių, siekiant gilinti teorines istorijos problemas ir kurti nuolatinį ryšius tarp istorikų ir filosofų*. Žurnalas tapo Berro reakcija į nuo XIX a. aštuntojo dešimtmečio pradžios Prancūzijoje prasidėjusį intensyvių pozityvizmo istorijos tyrimuose – išimtinio darbo su šaltiniais ir tik tiesiogiai iš jų išplaukiančiomis išvadomis be jokių interpretacijų ar platesnių apibendrinimų – įsivyravimą, kuriam, Berro supratimu, trūko savirefleksijos, gyvybės ir moksliškumo. Nuo pat pradžių žurnalas tapo įvairių mokslininkų (filosofų, istorikų, sociologų, antropologų, ekonomistų, psichologų, geografo) ir skirtingų istorijos tyrimų plačiąja reikšme aprėptį (istorikos, mokslo istorijos, istoriografijos istorijos, idėjų istorijos) diskusijų vieta. Taigi jis sukūrė naują intelektualinę terpę ir keitė paties mokslo – visų pirma humanitarikos – raidos perspektyvas. Berro organizaciniai gebėjimai neapsiribojo tik žurnalu, kurio vyriausiuoju redaktoriumi buvo iki pat savo gyvenimo pabaigos. 1913 m. jis ėmėsi kurti istorijos sintezės seriją *Žmonijos evoliucija* (*L'Évolution de l'Humanité*), kuri tapo tam tikra universalia žmonijos istorijos enciklopedija ir kurią įgyvendinant dalyvavo daugybė XX a. Prancūzijos intelektualų: antropologų, archeologų, filosofų, gamtamokslininkų, istorikų, sociologų. Šios serijos knygų pavadinimai kalba patys už save: *Teokratija ir Šventoji Romos imperija*, *Mokslinio mąstymo evoliucija*, *Finansai ir pasaulinė ekonomika* ir t. t. Ilgainiui šį daugiau nei penkis dešimtmečius trukusį projektą ėmėsi koordinuoti *Tarptautinis sintezės centras* (*Centre International de Synthèse*). Tai buvo dar vienas Berro institucinis kūrinys, kūnu virtęs 1925 m. Paryžiuje ir įgalinęs interdisciplininę

idėjų, metodų, duomenų ir teorijų apykaitą. Lucienas Febvre'as (*Žemė ir žmogaus evoliucija, Pinigai ir buržuazija*) ir Marcas Blochas (*Feodalinė visuomenė, Agrarinė revoliucija*) buvo tik du iš kelių dešimčių autorių.

1911 m. pasirodė Berro *Istorijos sintezė* (*La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*). Būtent šis veikalas įprastai nurodomas įvairiuose bent kažkiek apie Berrą ir jo epistemologinę programą užsimenančiuose tekstuose. Teksto pratarmėje jis konstatuoja: *šiandien esama tam tikros krizės – neorganiškos istorinių tyrimų būklės. Istorijos sintezė* tapo logiška tąsa ir teoriniu įtvirtinimu to, apie ką ir kaip Berras pradėjo svarstyti dar XIX a. pabaigoje ir amžių sandūroje instituciškai įtvirtino. Reikalas tas, kad šis bene svarbiausias jo teorinis darbas buvo ne tiek atsakas, kiek subrandinta epistemologinė programa – ne tik kaip spręsti istorijos mokslo trūkumus ir ribotumus, bet ir kaip reaguoti į bendras to meto mokslo epistemologines problemas. Paminėtinė jų: proto ir tikrovės, hipotezės ir duomenų, stebėtojo ir objekto įtampa, jų kintantis tarpusavio santykis. Kitais žodžiais, tikrovė yra visada sudėtingesnė nei mokslininkų idėjos, hipotezės ir teorijos, ir dėl šios įtampos vyksta nuolatinė idealybės ir tikrovės sąveika. Taip yra todėl, kad tikras mokslas negali apsieiti be aktyvaus stebėtojo santykio su tikrove, savuoju stebiniu. Berro supratimu, visa tai galioja ne tik kietajam gamtamokslui (laboratorija), bet ir žmogaus, dvasios mokslams, ir pirmiausia – istorijai (archyvas), kuri kaip pažinimo sritis išskirtinė tuo, kad būtent ji turi stebėti ir užčiuopti pačią tikrovės įvairovę jos dinamikoje, nuolatinį jos vyksmą. Idėjų, mokslo, kultūros, visuomenės ir *ad infinitum*... Deja, ši problema istorikus menkai tedomino. O juk Berras tarp mokslų – tiek gamtos, tiek dvasios – neįžvelgė esminių skirčių ir visus juos matė kaip visumą. Šios – sąmonės ir tikrovės santykio – problemos sprendimas – sintezė. Visapusiško ir disciplinas įveikiančio mąstymo, aktyvaus ir kryptingo idėjos skverbimosi į empiriką, duomenis ir šaltinius ir abipusės jų sąveikos lydinys. Būtent sintezė yra intelektualinė *pastanga* pažinti visumą. Būtent *sintezė yra kiekvieno tikro mokslo giluminė prasmė*.

Čia publikuojamas ką tik minėtos knygos ištraukos, tiksliau, pirmosios dalies antrojo skyriaus – *Mokslinė sintezė* (*Synthèse scientifique*) – vertimas. Ji pasirinkta kaip vienas reprezentatyviausių tekstų, kuriuose skleidžiasi beriškoji mokslinės – istorijos – sintezės samprata. Ši knygos ištrauka eina po pirmojo skyriaus, kuriame aprašoma tai, kas suprantama kaip *erudicinė sintezė* (*synthèse érudite*) – pozityvistinis, smulkmeniškasis ir savitikslių faktų tyrinėjimas – tai, ką Berras taip nepailstamai ir be atvangos kritikavo. Erudicija tėra parengiamasis darbas, ji tėra įžanga į tikrą mokslinį darbą. Istorikų darbai yra persisunkę erudicija, tačiau juose trūksta moksliskumo, tikro mokslo ir gyvenimo. Taip yra todėl, kad *pernelyg daug istorikų niekada nemąstė apie savojo mokslo prigimtį ir pavertė jį negyvu, neturinčiu jokio sąlyčio su gyvenimu savitiksliu užsiėmimu*. Gyvybės ir organiškumo (*sic!*) istorijai gali suteikti tik sintezė. Jos įgyvendinimui būtini keletas konstitutyvių elementų: epistemologinė vienovė, dėsningumų ir tendencijų (Berrui tai – dėsniai, kurie nėra neišvengiamybė ir nėra tapatūs gamtos dėsniams) paieška, sąryšingumo ir apibendrinimo formulavimas, hipotezių kėlimas ir filosofiniai svarstymai, priežasties ir jos sampratos analizė. Pasakykime paprasčiau. Istorija turi būti atvira skirtingų mokslų instrumentarijai ir jų žinijos integravimui. Ji turi tirti ilgalaikius ir viršindividualius, sugrįžtančius ir atsikartojančius reiškinius ir procesus. Tokiuose tyrimuose istorikas turi būti aktyvus, neapsiriboti tik šaltinių tiesiogiai teikiama informacija, vadinasi, jis turi tarpusavyje sieti reiškinius ir juos aiškinti, o šiuos aiškinimus turi vainikuoti platesni, panoraminiai apibendrinimai. Tačiau visa tai yra neįmanoma, jei nekeliami klausimai, jei stebėtojo dvasia nėra aktyvi ir kryptingai, su tikslu nesiskverbianti į chaotišką šaltinių tankmę. Galiausiai istorija turi užsiimti priežasties analize, kaip ji suvoktina ir aiškintina.

Tokie tad tie beriškiosios istorijos sintezės kontūrai, išsikristalizavę tuo laiku, kai po XIX a. siautėjančių istorikų sukulto istoriografijos šėlsmo buvo susigriebta susivokti, kas ir kaip, kodėl ir koku tikslu įvyko ir kur link toliau? Kai galiausiai kaip diagnozė buvo paskelbta *istorizmo krizė* (*Krisis des Historismus*). Jos įveikoje pirmaisiais smuikais griežė jau minėtų naujosios kartos istorikų tandemas. Pradėję bręsti istorizuojančios tradicijos ir sociologizuojančios mados intelektualinėje įtampoje, o prieglobstį suradę visą tikrovės kompleksiskumą bandančioje aprėpti Berro pažinimo ir mąstymo vienovėje, jie ėmėsi vienokia ar kitokia forma plėtoti Berro programą, ilgainiui įgavusią naujos istoriografinės tradicijos pavidalą. Kai kada ji vadinama totaline istorija. Jos tiesioginis intelektualinis ir epistemologinis šaltinis – beriškoji sintezė.

Publikuojama knygos ištrauka versta iš Henri Berr, *La Synthèse en histoire. Essai critique et théorique*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1911, p. 15–42. Teksto pabaigoje pateikiami vertėjo komentarai.

I. Mokslinės sintezės kliūtys

Įsivaizduokime taip išvystytą erudicinę sintezę, kokia tik įmanoma¹. Visa kita būtų likę padaryti tik tikram mokslui. Erudicija nepademonstravo mokslinio charakterio, nes ji buvo priešpriešinama *a priori* filosofijai ir menui. Filosofo ar menininko istorinis darbas yra nepatikimas ir neatlaiko kritikos. Erudito monografija, paprasčiausia disertacija, visam laikui įtvirtina duomenis. Ir būtent tai, be abejonės, yra rimta satisfakcija: užtikrintas turėjimas atspirties taško, kuris suteikia patikimumą. Tačiau, atidžiau įsižiūrėjus, išaiškėja, kad ši satisfakcija yra bevertė. Šie įtvirtinti duomenys patys savaime neturi jokios vertės. Tai yra žalios žinios, tai – mokslo medžiaga. Tai nėra mokslo tikslas.

Gamtos tyrinėjimuose egzistuoja seniai pripažinta aksioma: *mokslas užsiima tik visuotinybėmis* (*général*). Savo ruožtu empirinių faktų konstatavimas ruošia dirvą teorijai. Suprantama, kokia praraja skiria Tycho Brahe'ę nuo Koperniko ar Galilėjaus. Pirmasis savo gyvenimą paskyrė žvaigždžių stebėjimui, jų pozicijų žymėjimui, reiškinių fiksavimui, pastarieji pasinaudojo šiais stebėjimais, kad nustatytų dangaus mechanikos dėsnius. Botanikai ir zoologai pirmiausia aprašė ir išvardijo, paskui klasifikavo rūšis, galiausiai pasirodė biologai, kurie formulavo gyvybės ir evoliucijos teorijas. Kol neįrodoma priešingai, atrodo savaime suprantama sutikti su tuo, kad paprastai erudicija yra grindžiamas paruošiamasis darbas, skirtas konkrečioje srityje sudaryti sąlygas užsiimti *visuotinybėmis*¹.

1. Abejingumas sintezei ir sintezės įtartinumas: jų priežastys. Dabar galima kelti klausimą, kodėl eruditaiⁱⁱ, net ir nepateikdami įrodymų, yra tokie užtikrinti, kad erudicija yra tikslas savaime. Tam galima pateikti įvairių priežasčių.

¹ Žr. Paul Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, Paris: Librairie Hachette et Cie, 1894, pratarmė. Savo knygoje *La Science et l'Hypothèse* (1902), p. 168, Henri Poincaré rašo: „Carlyle'is kažkur yra formulavęs tokius teiginius kaip štai šis: „Svarbus pats faktas – čia buvo Jonas Bežemis. Būtent tai ir yra įstabu, būtent tai ir yra tikrovė, už kurią atiduočiau visas pasaulio teorijas.“ Carlyle'is buvo Francis'io Bacono tautietis, kaip ir pastarasis, jis skelbė savo ištikimybę *for the God of Things as they are*, tačiau Baconas taip nėra kalbėjęs. Tai – istoriko žodžiai. Anksčiau fizikas yra pasakęs: „Čia buvo Jonas Bežemis ir man tai vienodai rodo, nes jis čia daugiau nepasirodė.“ Netiesa. Istorikas sintezėje mąsto kaip fizikas: „Mums nepakaktų net visų mums nežinomų faktų, būtent todėl mums reikia tvarkingo ar juo labiau *organizuoto* mokslo.“

Istorinė medžiaga išsiskiria tuo, kad kaip tokia teikia kažką įdomaus. Visa tai, kas – nepriklausomai nuo laiko ir erdvės – susiję su žmogumi, pažadina domėjimąsi žmogumi. Eruditas savo darbe gali pajauti tą patį įdomumą, kokį istorijos ar etnografijos muziejuje patiria menkiausiai išsilavinę lankytojai, žvelgdami į būtyjų laikų liekanas: drabužius ir šarvus, baldus ir įrankius, portretus ir statulas – visas žmonijos senienas. Be abejonės, tokių dalykų, kuriuos prie šio darbo galima prijungti ar nuo jo atsieti – nors vežimu vežk. Jie gali atvesti istoriją iki tragikomedijos. Tačiau pačiame griežčiausiame darbe, o būtent originalių dokumentų – diplomų ar laiškų – publikavime akimirkai prisiliečiama prie mūsų gyvenimo ir jis prikeliamas. Visa tai įvyksta ne be pasitenkinimo ir pasididžiavimo.

Net ir tada, kai jo triušas nebuvo įvertintas, eruditas bent jau džiaugiasi nuolankiu indėliu į kolektyvinį darbą. Jis nebando jame susikurti itin preciziškos idėjos, tačiau iš jo jis susikuria labai aukštą idėją. Laikui bėgant, girdėdamas būtyjų laikų konstrukcijų kritiką ir filosofinių samprotavimų tuštybės patvirtinimą, jis bailsi – nežinau koku pagrindu – visu tuo, kas primena šio pobūdžio veiklą. Taip yra būtent todėl, kad istorijoje troškimas pasiekti tikslą, paaiškinti, suprasti yra ankstyvesnis, ryškesnis ir labiau įsitvirtinęs nei bet kurioje kitoje žmogiškojo pažinimo srityje. Joje reakcija kyla su didesniu intensyvumu negu kur nors kitur ir aklu atmetimu. Esama protų (*esprits*), kaltinančių save bandymais generalizuoti taip, tarsi tikintysis, už mekiausią nuodėmingą pagundą išpažįstantis savąją *mea culpa*. Šioje žaidžiamoje partijoje erudicija yra neįveikiama, joje kiekvienas tyrimas vertas kito, kiekviena istorijos balta dėmė kviečia savuosius darbininkus. Eruditai „tam tikra prasme pasididžiavimo vertu dalyku laiko... pasinėrimą į niekingai menkų dalykų analizes ir smulkius tyrinėjimus“. Jiems atrodo, kad esama kažko kilnaus troškime išplėsti iš užmaršties, užfiksuoti kiekvieną trukmės (*durée*) akimirką, neleisti nugrimzti į nebūtį niekam, ką žmonės įgyvendino ar mąstė. Ir iš tiesų, tame esama kažko kilnaus, tačiau kartu kažko beprasmiško ir pavojingo². Be to, erudicinė sintezė neeliminuoja šios idealaus erudito „palaimingos būklės“. Puikiame darbo pasidalijime – net ir nesant aukštesnių principų – galima susipažinti su dalykais, kurie nenusipelnė būti užmiršti.

2. Sistemiskasis sintezės atidėliojimas: jos nepatogumai. Tiesą sakant, daugelis užsiimančių ar besidominčių istorija, nekeldami sintezei absoliučiai neįgyvendinamo tikslo, pasitenkina jos atidėjimu. Jie teigia, kad jai dar neatėjo laikas. Klausimai apie tai, kokie yra istorijos principai, struktūra ir tikslai – pernelyg ankstyvi. Jie priklauso teorijos laukui. Reikia išsemti *visus* dokumentus, būtina surinkti *visą* medžiagą. Taigi, pagyvensim – pamatysim! Leiskite pasipildyti įvairiausiomis solidžiomis monografijomis. Būkite kantrūs. Šiuo metu svarstymai turi apsiriboti metodologijos ir organizacijos vientisumu. Anapus erudicijos net akimirkai negalima įsivaizduoti beasmenės pastangos; gali egzistuoti tik

² Šios temos išplėtoją ir nuorodas žr. Henri Berr, *L'Avenir de la philosophie. Esquisse d'une synthèse des connaissances fondée sur l'histoire*, Paris: Librairie Hachette et Cie, 1899, p. 420. Beje, apie vokiškąją erudiciją Charles'is-Victoras Langlois yra pasakęs: „Šioje neapbrėpiamoje ir nesiliaujančioje augti tėkmėje visko sulaukyti neįmanoma. Esama daug niekų, daug tuščių eikvojamų pastangų ir tokių tekstų, dėl kurių nebuvimo mokslas ir pasaulis nieko neprarastų“ (Charles-Victor Langlois, *Manuel de bibliographie historique*, Paris: Librairie Hachette et Cie, 1901, p. 461, plg. p. 581).

grynai individualūs, filosofiniai ar literatūriniai, daugiau ar mažiau ryškūs, daugiau ar mažiau patikimi, tačiau sterilūs, kenksmingi ir demoralizuojantys jaunimą, kuris rizikuoja būti jų suviliotas ir susidaryti klaidingą įsivaizdavimą apie tikrą uždavinį³.

Pasipriešinimas tokiai istorinio darbo sampratai reiškiasi daugybe pavidalų. – Kodėl bendrosios mokslo sąlygos čia nėra tokios, kokios yra kitose srityse? Ar nėra taip, kad kitur egzistuoja tam tikras būdas dirbti su eksperimentų duomenimis, leidžiantis juos laipsniškai sisteminti taip, kaip jie ir buvo surinkti? Kada vis dėlto tikimasi užbaigti parengiamąjį darbą? Ir net jei būtų būtina, tačiau nebūtų įmanoma žinoti visko, nes dėl nenugalimų jėgų egzistuoja baltos dėmės, ar vis dėlto nereikėtų galutinai atsisakyti esamo erudicijos lygio įveikos?

Be to, ar galima neigti atkaklaus visapusiškos sintezės poreikio egzistavimą, išlikimą? – Bus teigiama, kad šis poreikis yra tam tikra nepagydoma liga. Normalus darbas yra analizė, išreiškianti sveiką būklę. Ištikus tris ar keturis dešimtmečius mąstanti žmonija pasiduoda trumpalaikiai psichozei, kurią priima kaip normalią veiklą. – Jei šis poreikis reiškiasi reguliariai, vadinasi, jis, be abejo, neatsiejamas nuo mūsų prigimties. Analizė ir sintezė logiškai viena nuo kitos neatskiriamos. Tiesą sakant, dominuoja arba viena, arba kita. Analizės reakcijos kyla tada, kai apibendrinama anksčiau laiko arba netinkamai. Kai pasimetama analizėje, kyla sintezės reakcijos. Net ir būdama pirmalaikė ar netinkama – vadinasi, subjektyvi – sintezė turi pranašumą: ji primena mokslininkui apie savojo vaidmens įsisąmoninimą. Faktų rinkinys neturi didesnės mokslinės vertės už pašto ženklų ar kriauklių kolekciją⁴.

Niekada nebus per daug pabrėžti: *tuo pačiu metu*, kai erudicinė sintezė kaupia medžiagą ir renka faktus, mokslinė sintezė turi dėti pastangas juos sieti, sugrąžinti prie aiškinamųjų principų. Pernelyg daug yra tokių, kurie vis dar tiesiogiai ar perdėdami priima tokius Fustelio de Coulanges'oⁱⁱⁱ žodžius kaip štai ši frazė: „Vienos dienos sintezė reikalauja metų analizės.“⁵ Vis dėlto niekas geriau nesuprato sintezės būtinybės nei pats *La Cité antique* autorius: „Jei sintezės perteklius yra be galo pavojingas, ar nėra pagrindo mums mestis į priešingą kraštutinumą ir atsitraukti nuo bendro vaizdo? Aš taip nemanau. Istoriją sudaro daugybė smulkių faktų, bet vienas mažas faktas pats nėra istorija. Ji vystosi atsiskleisdama per smulkmenas, tačiau jose neišsitenka. Vadovautis absoliučia taisykle, kuri turėtų jai uždrausti ieškoti visuotinių dėsnių, reikėtų eiti prieš tikrąjį mokslo tikslą. Sistemiškas ryšių tarp faktų atmetimas taip pat yra sistema, kuri ne mažiau pavojinga nei visos sistemos. Turime dirbti remdamiesi analize, tačiau nepriva-

³ Žr. Charles'o Seignobos nuomonę: Charles Seignobos, „Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique“, *Bulletin de la Société française de philosophie*, mai 1907, p. 289: „Istorija vis dar yra tokioje elementarioje būklėje, kai labai pavojinga siekti jos metodą priderinti prie įsitvirtinusių mokslų metodų, ypač tokių netobulų ir grubių kaip zoologijos ar geologijos mokslų. Istorijai būtina leisti dar ilgai dirbti empirinius darbus. Ji dar neturi pasiekusi apibendrinančių ir tikslų rezultatų, kurie būtų pateikti filosofams. Savo ruožtu filosofai yra pernelyg nuo jos nutolę, kad istorikus galėtų aprūpinti darbo principais ir aiškinimo metodais, pritaikomais grubiam empiriniame pažinime.“

⁴ Apie mūsų programoje keliamus tikslus žr. *Revue de Synthèse historique*, t. I, août 1900, p. 6–7.

⁵ Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*, t. I, Paris: Librairie Hachette et Cie, 1875, įvadas.

lome smerkti kiekvienos sintezės...“⁶ Jis ne tik teigė sintezės būtinybę, bet ir pats prie jos be paliovos dirbo.

Daugelis tų, kurie nuolankiausiai užsibūna prie analizės, puikiai jaučia, „kad esama dalykų, kuriuos reikia padaryti“, kurių dar nepadarė. Štai įrodymas tokio istoriko prisipažinimo, kurio turėjome progą sulaukti ir jį publikuoti⁷: „Akivaizdu, absoliučiai akivaizdu, kad esama kitų dalykų, kuriuos mes, istorikai, turime padaryti, o ne mėtytis ir blaškytis, kaip kad asmeniškai aš pats taip darau pernelyg dažnai (tačiau tai darau sąmoningai, nes *tai man teikia džiaugsmą*): perrašinėti ir publikuoti išrankiojant išsibarsčiusius ir nevienitistus dokumentus; diskutuoti menkiausios svarbos klausimais ir mums, kaip termitams, pasislėpti savo pilkapiuose. Jei būsimė įtikinti, kad kitapus plačiosios visuomenės vis dar esama vietos kompleksiniams tyrimams ir bendroms panoramoms, kurios kartu būtų ir plačios, ir gilios, mums bus padaryta didelė paslauga.“ – Charles’is-Victoras Langlois^{iv}, taip aiškiai išreiškiantis laikiną abejonę visu tuo, kas nėra grynoji erudicija, teigia, kad „mokslinė problema niekada negali būti niekas kita kaip tik tikslus faktų tyrimas ir aptarimas. Žinojimas yra niekas. Būtina suprasti. Geros sąrangos protai neturi aukštesnio poreikio kaip tik ieškoti reiškinių pamato ir juos vėl jungti vadovaujantis bendrais aiškinimais“⁸. Kad ir koks nepatiklus ir pernelyg kritiškas jis būtų, neilgai trukus jis įvertina, kad visa tai tik į gera: „Nepriimtina, kad iki šiol dauguma profesionalių istorikų paliko racionalų istorinių reiškinių tyrimą „Sociologijos“ adeptams, kurie daugeliu atžvilgių prastai pasiruošę ir pirmiausia sugebėjo atnešti besaikio filosofavimo įpročius.“⁹ Šis nepriekaištingas eruditas pripažįsta piktnaudžiavimą erudicijos savitiksliškumu: jis nėra įsitikinęs, kad visi jos padaryti atradimai yra žmogaus mokslo laimėjimai. Jis jaučia jėgą šio prieštaravimo, dėl kurio istorija galėtų būti „galiausiai uždusinta kaip netinkamai kurstoma ugnis mase medžiagos, skirtos ją palaikyti“¹⁰. Tuo tarpu atrodo tikėtina, kad „milžiniška užsienio šalių eruditų-reporterių armija“ ramiai seka paskui „savo tyrimus be aiškaus tikslo ir turbūt be pabaigos“¹¹. Čia esama tam tikro skepticizmo: kai erudicinė sintezė organizuoja darbą, nurodydama tai, kas daroma, ir tai, ką lieka padaryti, mokslinė sintezė, be abejo, jį organizuoja dar efektyviau, rodydama tai, ką svarbu žinoti, ir tai, kas neverta pažinimo.

Iš esmės tie, kurie neigia sintezės galimybę, nors ir visiškai geba pajauti jos atliepiamą intelektualinį poreikį, apskritai nesupranta skirtumo, nes ją paverčia klaidinga arba neaiškia idėja ir iš dalies nuklysta į tai, ko reikėtų vengti, – istorijos filosofiją.

⁶ Įžanginė paskaita apie Viduramžių istoriją Sorbonoje: Fustel de Coulanges, „Leçon d’ouverture. Des transformations de la propriété foncière du III^e au X^e siècle“, *La Revue politique et littéraire*, nr. 32, 1879, p. 746. Žr. *Revue de Synthèse historique*, t. II, juin 1901, p. 241–263. Taip pat čia (p. 261) publikuota 1862 m. Fustelio de Coulanges’o įžanginė paskaita Strasbūro universitete ir *nepublikuoti fragmentai*, o būtent svarstymai apie *specializavimąsi*: „Specializavimasis kaip ir pramonėje lemia tai, kad dvidešimt darbininkų kiekvienas atskirai visą gyvenimą gamina vieną laikrodžio spyruoklę, tačiau nė vienas jų negamina paties laikrodžio.“

⁷ *Revue de Synthèse historique*, t. I, octobre 1900, p. 233.

⁸ Charles-Victor Langlois, *L’histoire au XIX^e siècle. Questions d’histoire d’enseignement*, Paris: Hachette et Cie, 1902, p. 234. Plg. Henri Berr, „L’organisation de la science et la synthèse historique (à propos de deux livres récents)“, *Revue de Synthèse historique*, t. V, décembre 1902, p. 374–378.

⁹ *Op. cit.*, p. 239.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 217, 221. Plg. žr. 2-ąją nuorodą.

¹¹ *Op. cit.*, p. 222.

Čia ne vieta svarstyti, kuo praeityje tapo istorijos filosofija, kokią vaidmenį ji vaidino ir kokių mastų ji atvedė į dabartį, tačiau tai yra medžiaga tyrimo, kuris toliau turės svarbos ir kuris iki šiol sulaukė mažai dėmesio^v. Kad ir kaip būtų, reikia įtvirtinti, o tai ir yra mūsų tikslas, kad istorinė sintezė – net jei ji papildo istorijos filosofijos tarnybą ir net jei ja siekiama patenkinti tą patį poreikį – pasižymi priešingais bruožais tiems, kurie būdingi istorijos filosofijai. Kaip teigė Johannas Gottliebas Fichte'ė, „[F]ilosofas, užsimantis istorija kaip filosofas, seka pasaulio plano vyksmą *a priori*, kuris jam yra aiškus be istorijos, ir *pasitelkia istoriją ne tam, kad ja būtų kažkas įrodyta* – nes jo teiginiai yra įrodyti jau anksčiau ir nepriklausomai nuo bet kokios istorijos, – tačiau šis jo naudojimas istorija yra tik iliustratyvus ir per istoriją realiaame gyvenime parodoma tai, ką jis jau suprato be istorijos“^{12vi}. Ir visą XIX a. vienas italų autorius, kurį nenurodydamas jo vardo cituoja Benedetto Croce'ė¹³, paveiktas vokiškojo idealizmo, kėlė klausimą, ar Matteo Spinelli da Giovinazzo *Diurnali*, vadinamoji pirmoji tautine kalba parašyta kronika, yra autentiška? Nesvarstant nei filologinių, nei chronologinių dalykų, tačiau pasitelkus racionalią filosofiją „ir tik jos pagrindu buvo siekiama įrodyti, kad tūlas *Diurnali* autorius Matteo Spinelli da Giovinazzo *turėjo gyventi XIII a.*“^{vii} Štai ir iki absurdo perspausta istorijos filosofija: arba ji apsieina be analizės, arba ją valdo. Todėl analizė yra neišmatuojamos vertės. Nereikia maišyti bendrybių, išplaukiančių iš fantazijos ar abstraktaus samprotavimo, ir apibendrinimų, kylančių iš pasiekto pažinimo. Istorinė sintezė turi būti moksliska, ji turi būti tikras ir visavertis mokslas. Būtent tai tiksliai nurodo žodis *sintezė*. Jis implikuoja, kad pradedama nuo analizės ir, ją įveikus, žengiama toliau¹⁴.

II. Mokslinės sintezės galimybė

Kaip veikti, norint išlikti tarp šių dviejų polių – erudicinės analizės ir *a priori* samprotavimų – tarp kurių plyti mokslo teritorija? Kiekviename moksle pasiekiami milžiniška pažanga arba anksčiau ar vėliau kiekviename moksle ateina diena, kai išsiaiškinama, kaip turi būti ieškoma dėsnių. Esama tam tikros dvasios laikysenos, kuri vienintelė įgalina mokslinę teoriją. Egzistuoja bendrieji principai, kurių esama bet kokio pobūdžio moksliniame darbe, tačiau vis labiau tampa akivaizdu, kad kiekviena disciplina turi savitas procedūras, kad kiekvienai jų būtina atrasti kelią, kuriuo ji galėtų būti efektyviai vystoma.

1. Gamtos mokslai ir istorija: kokio masto yra jų prieštara? Vis dėlto čia iš anksto kyla klausimas. Žinome, kad kai kurie istorikai sintezę nukelia vėlesniam laikui. Esama ryžtingesnių istorikų ir teoretikų, kuriems tokia sintezė, kokią apsibrėžėme, yra neįmanoma, kuriems istorija visada yra sudaryta tik iš įtvirtintų faktų rinkimo ir jų grandinės vėrimo, neatskleidžiant dėsnių (*lois*)^{viii}. Tarp jų esama tokių, kurie kategoriškai teigia,

¹² Žr. Henri Berr, *L'Avenir de la philosophie*, p. 46, plg. p. 468.

¹³ Benedetto Croce, „Les études relatives à la théorie de l'histoire, en Italie, durant les quinze dernières années“, *Revue de Synthèse historique*, t. V, décembre 1902, p. 258.

¹⁴ Žr. *Revue de Synthèse historique*, t. I, août 1900, p. 7.

kad istorija nėra mokslas, kad ji priklauso tai pačiai sričiai kaip ir menas¹⁵; kartu esama ir tokių, kurie nori, kad istorija būtų mokslo dalis, nes joje glūdi „įrodyta tiesa“, tačiau kurie apibrėžia istoriją kaip neturinčią nieko bendro su įprasta mokslo samprata.

Sakoma, kad istorija – tai *atsitiktinumų* (Eduardas Meyeris), *unikalių* reiškinių (Heinrichas Rickertas), *faktų* (Benedetto Croce'ė, Adrienas Naville'is) tyrimas, priešingas *dėsnių* (Naville'is), *visuotinybių* (Rickertas) tyrimui. Arba dar daugiau – tai *faktų sekos* tyrimas, priešingas *besikartojančių faktų* (Xénopolis) tyrimui. Reikšmingai besiskirian- ti nuo *sisteminio* (Meyeris), *teorinio* arba *sąvokinio* (Croce'ė), *hipotetinio* (Naville'is), *nomotetinio* (Wilhelmas Windelbandas), *gamtinio* (Rickertas) mokslo, abstrakčiai nu- statančio būtinus, vadinasi, universalius ir nuolatinis santykius, istorija svarsto indi- vidualumą kaip tokį, kaip kažką naujo – kaip tai, kas yra duota empirinėje tikrovėje. Ji gali ieškoti tik artimų priežasčių. Savo galimybių ribose ji tiria ne dėsnius ir sąvokas, bet konkretų priežastingumą, priežastinį sąryšingumą¹⁶.

Be jokios abejonės, šių mąstytojų – siekiančių akcentuoti, kad tarp žmogiškųjų faktų egzistuoja tam tikras pažinimo vertas reikšmingas savitumas, kitaip tariant, laiko žymė – intereso esama tam tikro pagrindo. Tai, kas gamtos moksle suprantama kaip dėsniai – bent jau savo išorėje – išvengia šios žymės, tačiau vyksta dabartyje, „dabartyje, kuri nesiliaudama vis prasideda iš naujo“¹⁷. Tuo tarpu laikas istorijoje vaidina esminį vaid- menį. Istorijos priešpriešinimas gamtai, „įvykių sekos pasaulio sampratos“, „pasaulio pastovumo arba monotoniško pasikartojimo vaizdai“¹⁸ – štai ir visa neabejotina nauda. Vis dėlto ar reikia moksle reikalauti absoliučios dviejų „pasaulių“ skirties? Ar nesavava- liška tvirtinti šį dualizmą – kur glūdi tokių neišsprendžiamų sunkumų šaknys?

Jei istoriko uždavinys yra fiksuoti banalią kaitą, siūti vienokį ar kitokį Arlekino kos- tiumą, tada tai būtų ne tik neturinti ryšio su gamtos mokslu, bet ir antimokslinė pastanga. Kuo remdamasis jis atliktų savo kokybę ir kiekiu begalinių faktų atranką? Kokiu būdu jis juos visus surinktų? „Neįmanomybė žinoti visko, ką galima pažinti, neįmanomybė išsakyti viso to, kas žinoma“¹⁹ – tai dviguba žmogiškosios dvasios kliūtis santykių

¹⁵ Benedetto Croce, *Il concetto della storia nelle sue relazioni col concetto dell'arte*, 2 ed., Roma: Loescher, 1896, ypač p. 39 ir toliau, p. 97 ir toliau. Apie Benedetto Croce'ės ir bendrai mūsų poziciją dėl istorijos ir meno santykio žr. šios knygos išvadas, p. 234 ir toliau.

¹⁶ Pasak Heinricho Rickerto, „[I]storija yra konkretybių ir individualių esinių *mokslas*“: Heinrich Rickert, „Les quatre modes de „l'universel“ en histoire“, *Revue de Synthèse historique*, t. II, avril 1901, p. 137. Pasak Alexandru Dimitrie'ės Xénopolio, „[I]storijos esmę lemiantis bruožas yra tai, kad nagrinėjamas faktas amžių tėkmėje įvyksta vienintelį kartą ir daugiau niekada nepasikartoja“: Alexandru Dimitrie Xénopol, „Les sciences naturelles et l'histoi- re“, *Revue de Synthèse historique*, t. IV, décembre 1902, p. 287. Xénopolisui (pirmiausia savo idėjas išskleidusiam *Principes fondamentaux de l'histoire*, Paris: Ernest Leroux, 1899) ir Rickertui energingai oponavo Paulis Lacom- be'as. Pirmuosiuose *Revue de Synthèse historique* tomuose (t. 1–7 ir 12, 1900–1902) rasite pluoštą šių trijų mąstyto- jų teorinių ir diskusinių straipsnių. Adrieno Naville'io idėjos, aiškiai išdėstytos vėliau pasirodžiusiuose straipsniuose (ypač *Revue de Synthèse historique*, t. IX, août 1904; *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, avril 1905), buvo išplėtos knygoje *Nouvelle classification des sciences*, 2^e éd., Paris: Félix Alcan, 1901. – Detaliau prie vo- kiečių teoretikų sugrįšime antroje mūsų knygos dalyje. Čia pacituotos tik kelios išskirtinės ir ryškiausios pozicijos. Kalbėdami apie Vokietiją, šią diskusiją apie istorijos prigimtį paverčiame istoriška.

¹⁷ Henri Bergsono mintis: Henri Bergson, *Matière et mémoire*, Paris: Ancienne librairie Germer Baillière et Cie, 1896, p. 234.

¹⁸ Xénopolio formuluotė, perimta Rickerto ir aptarta Lacombe'o: *Revue de Synthèse historique*, t. II–III, avril, juin, août 1901.

¹⁹ Adrien Naville, *Nouvelle classification des sciences*, p. 115.

su kaita. Ir net jei tartume, kad jis geba viską žinoti ir viską išsakyti, kokia būtų viso to prasmė? Tai tebutų gryna erudicija. Be to, tai reikštų, kad visi faktai turi vienodą vertę ir paaukojami tik tie, kurių jis negali pasiekti.

Iš tikrųjų, jei pažvelgsime atidžiau, mąstytojai, kurie apibrėžia istoriją kaip unikalų dalyką, kaitos tyrimą; kurie formuluoja deskriptyvios, naratyvinės istorijos teoriją, nesidomi jokia diferencijuota kaita. Juos domina kaita tik tokiu mastu, koku ji susijusi su tęstinumu, kuriame ji tam tikra pasme yra susiliejęsi su pastovumu, kuriame ji konsituoja *raidą*. Visuotinė kaita nėra istoriška. Chaosas neturi ne tik istorijos, bet ir dėsnių. Istorijos ir dėsnių erdvė yra ta pati.

2. Raida ir dėsniai. Dėsnių prigimtis. Tad esmingai istoriška yra ne grynoji kaita, kuri reiškiasi tik laike, tačiau raida, kuri yra kaita trukmėje. Istorijos nesudaro išskirtinai panašumai ir pasikartojimai, tačiau nei panašumai, nei pasikartojimai jai nėra svetimi, priešingai, ir vieno, ir kito jai reikia kaip pamato. Kartu griežčiausi gryniosios istorijos teoretikai dėl aplinkybių jėgos imasi apie raidą kalbėti kaip apie *tvarką* (Naville'is), suvokiamą kaip *visuotinybės* tyrimas, – kaip apie konkrečią bendrybės (*général*), kuri išlieka individuali (Rickertas), būklę²⁰. Žmogiškuose faktuose net pripažįstami pastovūs veiksniai ir dėsniai (Xénopolis, Rickertas, Naville'is), tačiau pareiškama, kad dėsnių – to, kas kartojasi, to, kas žmogiškuose faktuose tveria – mokslas neturi nieko bendra su istorija tikrąja to žodžio prasme. Ją reikia izoliuoti bijant suteršti brangią kaitos sampratą. – Jei vis dėlto turėtume susitelkti į kaitą istorijoje ir parodyti joje besirutuliojančią raidą, ar tai reiškia, kad turėtume panaikinti kitą tikrovės dėmenį? Ir kadangi būtent raida yra esminis dėmuo, ar įmanoma tai apskritai padaryti?

Sakoma, kad „istorijos dėsniš“ – prieštarų žodžių darinys²¹. Įsiklausykime. Prieštaravimo esama tada, kai istorijai ir dėsniui pradedamos suteikti viena kitą paneigiančios apibrėžtys. Tačiau formuluotė „istorijos dėsniš“ yra visiškai priimtina, jei ji suprantama kaip žyminti bendro pobūdžio *žmogiškuosius faktus* jų apibrėžtame santykiyje su unikaliais faktais. Tokia tad mąstyme peršasi samprata, jei įvertinama tiek dėsnių, tiek raidos prigimtis.

Iš tiesų, svarstant ne dvasioje, formuluojančioje dėsni, bet tikrovėje, gamtos dėsniš nėra absoliutus, tačiau esti sąryšyje su konkrečiais duomenimis. Iš esmės gamtos dėsniš ar, greičiau, tai, ką jis išreiškia, visada tėra *faktas*, nors ir privileijuotas, daugiau ar mažiau matomas ar sąlyginis pastovumo faktas, tačiau tiesiog faktas. „Netikslu sakyti, kad dėsniai valdo reiškinius. Jie nėra pirmesni už dalykus, jie juos numato; jie tik išreiškia santykius, kurie kyla iš jų iš anksto realizuotos prigimtės... Viena vertus, <...> jei daroma prielaida, kad gamta išlieka stabili, dedukcinis mokslas... apibrėžia dalykų santykius.

²⁰ Ypač žr. Heinrich Rickert, „Les quatre mode de 'l'Universel' en histoire“, *Revue de Synthèse historique*, t. II, avril 1901, p. 121–140. Plg. Alexandru Dimitrie Xénopol, *Principes fondamentaux de l'histoire*, p. 27, 2-a nuoroda.

²¹ Pasak Rickerto, „[I]storinio dėsniš sąvoka yra *contradictio in adjecto*“. Savo ruožtu Naville'is šiais žodžiais pavadina savo straipsnį: „Notion de loi historique“, *Revue de Synthèse historique*, t. IX, août 1904, p. 1–6. Plg. ginčytiną Xénopolio teiginį, kad „[D]ėsniš, kuris aiškintų naujų reiškinių atsiradimą, yra absurdas“: Alexandru Dimitrie Xénopol, „A propos du *Lehrbuch* du professeur Bernheim“, *Revue de Synthèse historique*, t. VII, août 1903, p. 90 (pastaba apie Ernsto Bernheimo *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*). Neabejotina, kad istorijos moksle (*l'histoire-science*), sintezėje nauji reiškiniai neatsiejami nuo pasikartojimo dėsnių.

Kita vertus, greta stabilumo pasaulis mums visur byloja apie kaitą; ir ji vyksta ne tik paviršiaus smulkmenose, tačiau, be menkiausios abejonės, net lygmenyje visuotinių dėsnių, apimančių smulkmenų dėsnių lygmenį.²² Vis dėlto dėsniai – tiek gamtoje siaurąją prasme, tiek istorijoje – iš laiko absoliučiai išsilaisvina tik abstrakčia prasme ir jų sklaida erdvėje yra itin permaininga. Taigi, kaip itin taikliai pažymi Adrienas Naville'is, būtinų santykių universalumas, kurį implikuoja dėsniai, yra grynai sąlyginis. „Abstraktus mokslas, teorematika, analizuoja geometrines figūras, fizinius ir cheminius reiškinius, gyvųjų organizmų gyvenimą, psichinį aktyvumą ir socialines organizacijas kaip paprastas galimybes. Abstrakčiam mokslui visa tai visur ir visada yra galimybės, *kai egzistuoja tam tikros sąlygos*, tačiau jis netvirtina, kad visa tai visada yra tikra. Taip teigti būtų klaidinga. Tikrovės klausimas: kokioje tikrovėje – *kur ir kada* – šie reiškiniai randasi? Tai tokie klausimai: ar jų esama? Iš kur ir kada jie susiformuoja? Kur ir kada rasis vienokios ar kitokios formos kūnai? Vienokios ar kitokios cheminės sudėties? Vienokie ar kitokie organizmai? Vienoks ar kitoks psichinis aktyvumas? Vienokios ar kitokios socialinės organizacijos? Abstraktus mokslas, teorematika, nekelia šių klausimų, tačiau juos gvildena konkretybės – istorijos – mokslas. Teorematikoje... neegzistuoja tikrovės klausimai. Šios formulotės jai jokiū būdu nereiškia nuolat egzistuojančios tikrovės.“²³

Niekas geriau nei Antoine'as Cournot nepastebėjo, kad kai kada dėsnis paverčiamas pernelyg sustabarėjusia ir perdėm suabsoliutinta sąvoka^{xi}. Negalima sutikti su „klasiškiniu aiškinimu, kad „egzistuoja tik visuotinės mokslas“, tarsi mokslas būtų tik apie amžinybę ir universalumą. Galima aptikti dėsnių – verta dėti pastangas – kurie yra „laiko funkcijos“; tapsmas neeliminuoja tvarkos; pačiuose pokyčiuose esama kažko pastovaus ir to, kas bendra, išsikristalizavimo; galiausiai bendrybės – net jei visos būtų reliatyvios ir sąlyginės – yra pagrįstai atpažįstamos daugybėje atsitiktinių faktų.“²⁴

Ši sakralinė formulė – egzistuoja tik visuotinės mokslas – kelia šypseną. *Visuotinė, panašumai, vienodumai* – tai savo prasminiu krūviu silpnesni žodžio *dėsnis* sinonimai.

²² Émile Boutroux, *De la contingence des lois de la nature*, 2^e éd., Paris: Félix Alcan, 1895, p. 135–136. Pasak išradingos Élie Rabiero ištarnos (Élie Rabier, *Leçons de philosophie. II. Logique*, Librairie Hachette et Cie, 1888, p. 213), būtų galima sakyti, kad dėsnis yra daugiau ar mažiau galutinis *situacijos sustojimas*. Plg. žr. tolimesnius šios knygos puslapius, p. 110.

²³ Adrien Naville, „La primauté logique des jugements conditionnels“, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, avril 1905, p. 341. – Kai apie dėsnius svarstoma subjektyviai, tada primygtinai reikalaujama dvasios, kurią jie atlieptų, ir formalios būtinybės, kurią jie implikuotų, o tada – jų eksperimentinės kilmės. O jie apibrėžiami kaip *deskripcijos*, kaip „restrikcijos, kurias, vedami patirties, suteikiame savo reiškinį lūkesčiams“ (Ernst Mach, *La connaissance et l'erreur*, Paris: Ernest Flammarion, 1908, XXIII sk., p. 368 [*Erkenntnis und Irrtum. Skizzen zur Psychologie der Forschung*, 1905]). Teoriškai „galime įsivaizduoti pasaulį... kuriame neaprepiami suvokimo turiniai įsivaizduojančiai dvasiai reikštųsi be ryšio ir taip nesuderinamai vienas su kitu, kad niekaip nebūtų įmanoma jų sutelkti į jokią bendrą sampratą ir niekada joks tarp dviejų dalykų esantis skirtumas – kaip kažkas didesnio, mažesnio ar kitoniško – negalėtų būti įvertintas“ (Hermann Lotze, *System der Philosophie. T. I. Drei Bücher der Logik*, Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1874; cituojama pagal: Władysław M. Kozłowski, „La régularité universelle du devenir et les lois de la nature“, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, mars 1905, p. 242). Tiesą sakant, formuluojant dėsnius, panašumo patirtis bendradarbiauja kartu su vienovės poreikiu. Du žiūros taškai – empirinis ir racionalus – atrodo, vienas kitą papildo. – Apie dėsnių sampratą žr. Rudolf Eucken, *Les grands courants de la pensée contemporaine*, Paris: Librairie Félix Alcan, 1911, p. 199 ir toliau [*Geistige Strömungen der Gegenwart*, 1904].

²⁴ Célestin Bouglé, „Les rapports de l'histoire et de la science sociale d'après Cournot“, *Revue de métaphysique et de morale*, mai 1905, p. 353.

Šis paskutinis žodis – verta tai pabrėžti – pernelyg dažnai suvokiamas itin griežtai. Dėsno statusą įgyja tai, kas pasižymi didžiausiu stabilumu, didžiausia aprėptimi, tai, kas gali įgyti matematinę išraišką. Vadinas, moksle nėra vietos tiems dėsniams, kurie nepriklauso šiai kategorijai. Kartu iš mokslo pašalinami tikrovės dėmenys. Taigi eksperimentiniame moksle tikrovė, iš esmės, turi būti suprantama kaip viena. Be abejo, ankstyvasis stebėjimas išskyrė skirtingas reiškinių grupes, kitaip tariant, skirtingais bruožais pasižyminčius tikrovės dėmenis ir tam tikru mastu mokslas patvirtino empirizmo intuicijas. Dėl specializavimosi augimo mokslas diversifikavo savuosius metodus, kad vis geriau prisitaikytų prie tikrovės įvairovės. Tačiau visiškai kitokio darbo pastangos – tikrovę suvokiant kaip esančią esmingai vientisą – linksta griauti tarp mokslų egzistuojančias sienas^{xii}. Neorganinio pasaulio valdos, organinio pasaulio valdos ir tai, ką galima vadinti žmogiškomis valdomis, davė pradžią atskiriems mokslams, augančiam antrinių disciplinų kiekiui. Tik filosofiniai samprotavimai gebėtų arba tarp valdų išsaugoti absoliučią skirtį, arba jas greitai sulieti. Mokslas tuo pačiu metu ieško skirčių ir panašumų. Ir kadangi pačiame universalaus priežastingumo audinyje reiškiasi raidą steigiantys dėsniai, mokslas siekia atrasti raidą ten, kur dominuoja pastovumas, dėsnius ten, kur vyrauja kaita, istoriją – gamtoje, gamtą – istorijoje. Gamta ir istorija viena kitai priešinas savo specifiniais bruožais ir būtent todėl mokslas imasi jas viena kitai priešpriešinti. Tačiau jei jos, iš esmės, viena į kitą įsismelkia – daug labiau negu noras jas viena nuo kitos dirbtinai atskirti – kyla rimtas pagrindas jas nagrinėti nuolatiname jų sąryšyje. Būtent tai yra įrankis spręsti evoliucijos problemą, kuri, šiam žodžiui suteikiant jo plačiausią reikšmę, glūdi gamtos ir istorijos santykiuose²⁵.

Akcentuokime, kad būtent gamtos dėsnių tyrimas gali būti sau pakankamas, nes, net jei nesuteikia pilnutinio žinojimo, jis duoda prognozę arba galią. Jis turi utilitarinę vertę. Utilitarinė istorijos vertė yra abejotina, jei ji apsiriboja kaitos tyrimu ir raidos aprašymu – tokia ji bus mūsų išvadoje. Taigi istoriją visada – bent jau kitapus erudicinių monografijų – sudaro daugiau ar mažiau neapgalvoti spekuliatyvūs ar empiriniai apibendrinimai. Būtent todėl juos reikia pakeisti moksliniais apibendrinimais.

Čia apsiribosime šiais trumpais pastebėjimais. Anksčiau, žvelgiant iš bendrosios pažinimo sričių sintezės perspektyvos, esame bandę išspręsti santykio tarp gamtos ir istorijos problemą. O gal greičiau bandėme apmesti sprendimo metodo metmenis²⁶. Kaip tam

²⁵ „Neįmanoma nustatyti ribos tarp dviejų valdų. Negalima sakyti, kad vieni esiniai ar viena dalykų pusė veikia pagal dėsnius, o kiti esiniai ar kita dalykų pusė yra būtinybei nepavaldi. Tiesa ta, kad žemesniųjų esinių lygmenyje dėsnių vaidina tokį fundamentalų vaidmenį, kad beveik pakeičia patį esinį. O aukštesniųjų esinių lygmenyje, priešingai, esinys (aktyvus) beveik priverčia užmiršti dėsnių... Patirtis... yra nesibaigiantis mokslo šaltinis ir amžina jo taisyklė ta prasme, kad ji, iš tiesų, siekia objektyviai pažinti dalykus, t. y. tiek jų istoriją, tiek jų prigimtį, kuri galiausiai tėra jų būklės... Žvelgiant iš šios perspektyvos, esinių istorijos tyrinėjimai įgyja išskirtinę svarbą...“; Émile Boutroux, *De la contingence des lois de la nature*, p. 139, 145. Iš šio filosofinio veikalo būtų galima perimti didelę dalį savo pobūdžiu grynai indukcinį pasažų, kad pagrįstume mūsų svarstymus.

²⁶ Žr. Henri Berr, *Avenir de la philosophie*, ypač II knygos II sk. – Xénopoliui įvykių seka ir pasikartojimas, iš tikrųjų, yra du universalūs pasaulio suvokimo būdai, kurie vis dėlto greičiau yra ne sampratos, bet du atskiri pasauliai. Jis parodo jų santykius, „nematomą virsmą“ vieno kitu (Alexandru Dimitrie Xénopol, „La causalité dans la succession“, *Revue de Synthèse historique*, t. VIII, juin 1904, p. 265; t. IX, août 1904, p. 7). Vis dėlto jam svarbiau juos atskirti, bet ne suvienyti. Esama pagrindo tvirtinti, kad „raidos *esmė* nėra tai, kas pasikartoja“, bet klaidinga manyti, kad „abstraktūs sekos dėsniai neturi didelės vertės siekiant atskleisti ir suprasti praeitį“ (Alexandru Dimitrie

tikrą hipotezę – ne tik kontroliuojamą, bet ir pagrįstą vienlaikiais duomenimis – svarstėme dėsni kaip tai, kurio link krypta istorija. Sugretinome būtiną arba mokslinį dėsni su imperatyviu arba moraliniu įstatymu: gamtoje tai – baigtinio dėsno, vienovės perspektyva; istorijoje – tai dėsno tapsmo, unifikacijos perspektyva^{xiii}. Vienas pažįstamas remiantis kitu, o tikrovė – per jų santykius. Vis dėlto nenorime čia vystyti bendros hipotezės. Ryžtingai liekame istorinės sintezės teritorijoje. Ankstesniuose puslapiuose norėjome įrodyti, kad neegzistuoja šių mūsų sintezės idėją paneigiančios prieštaros. Priešingai, jei siekiama *suprasti* žmogiškuosius faktus, neįmanoma tvirtinti egzistuojant absoliučią skirtį tarp dėsnių ir raidos. Vėlesniuose knygos puslapiuose plėtojama diskusija mus paskatins tam tikrus aspektus aptarti konkrečiau.

III. Mokslinės sintezės orientyrai

1. Dabartinis istorinių apibendrinimų chaosas ir būtinybė *artikuluoti* istoriją organiška. Pasistenkime mokslinei sintezei suteikti kryptį. Pirmiausia pasakykime sau, kad, tiesą sakant, formuluojami istoriniai dėsniai, šių – realių ar įsivaizduojamų – dėsnių telkinys suteikia chaosui tvarką.

Iki šiol suformuluoti dėsniai yra dvejojo pobūdžio. – Vieni pasižymi visuotinumu. Jie arba pagrįsti *a priori* principų taikymu, arba yra skubotos indukcijos, stebėjimai, kurių reikšmė perdėta. Kaip įvairius to pavyzdžius būtų galima pateikti progreso sampratas: Auguste'o Comte'o „trijų būklių dėsni“ – „dėsni“, pasak kurio, civilizacija seka paskui Saulę ir juda iš Rytų į Vakarus^{xiv}. Neseniai buvo pademonstruotos didžiausios pastangos siekiant istorinius reiškinius sutelkti po vienu visa apimančiu dėsniu. Tai Ernesto Millard'o knygų serija pavadinimu – *Une loi historique*²⁷, kurioje jis bando pasakyti, kad tautų gyvenimą sudaro ciklai – arba istorinės kartos – suvokiami kaip penkios fazės, iš kurių kiekviena trunka beveik 250 metų²⁸. Jis deda pastangas savąjį dėsni, taikomą

Xénopol, „Le caractère de l'histoire“, *Revue philosophique de la France et de l'étranger*, janvier 1904, p. 43, 45) ir kad *serijos* atitinka dėsnius istorijoje (apie *serijas* žr. Alexandru Dimitrie Xénopol, „La notion de „valeur“ en histoire“, *Revue de Synthèse historique*, t. XII, février 1906, p. 1). – Šie įvairūs straipsniai buvo sulieti į *Théorie de l'histoire*. 2^e éd. des principes fondamentaux de l'histoire, Paris: Ernest Leroux, 1908). Knygoje skleidžiasi šios „gyvos ir kintančios“ visatos vienovė (pvz., p. 2, 17, 20, 83), pateikiami itin pagrįsti sekos dėsnių pavyzdžiai (p. 303 ir toliau). Visa knyga pilna daugybės ir dažnai gilių tiesų, tačiau pamatinė – esminės skirties tarp pasikartojimo ir sekos – idėja tampa akivaizdi susidūrus su realiais žemiškais dalykais, ypač tada, kai sąvokoms siekiama suteikti objektyvų svorį. Xénopolis *dėsnuose* mato manifestaciją *jėgų*, kurios nekinta, kai „įsiskverbia“, „veikia“ ar „įsiličia“ į pačias egzistencijos *sąlygas*. Be to, *evoliucijoje* jis įžvelgia manifestacijas kaitos jėgų, kurios kuria naujas *sąlygas* (žr. p. 77, 210, 299, 300, 303). Šiame antagonizme jėgų, kurių vienos *veikia sąlygose*, o kitos *kuria sąlygas* ir esti šiose *sąlygose*, kartu esama ir daug painiavos, ir daug realizmo.

²⁷ Ernest Millard, *Une loi historique*, I–IV vol., Bruxelles: H. Lamertin, 1903–1908 (Priedai, 1909). Ankstesnis veikalas: Ernest Millard, *Philosophie de l'histoire. Les Belges et leurs générations historiques*, Bruxelles: J. Lebelgue et Cie, 1902. Apie Millard'ą ir jo teorijas žr. Henri Berr, „Une prétendue loi de l'histoire“, *Revue de Synthèse historique*, t. IX, décembre 1904, p. 375–377; Henri Berr, „M. E. Millard et sa 'Loi historique'“, *Revue de Synthèse historique*, t. XII, juin 1906, p. 337–341; Henri Berr, „Deux théoriciens de l'histoire“, *Revue de Synthèse historique*, t. XXI, décembre 1910, p. 334–336.

²⁸ Pirmoji fazė: *formavimasis* arba *reorganizacija*, antroji fazė: *aktyvumas* arba *plėtra*, trečioji fazė: *liga* arba *silpnėjimas*, ketvirtoji fazė: *klestėjimas* arba *užkariavimai*, penktoji fazė: *nuosmukis* arba *žlugimas*. Nuosmukio ir reorganizacijos fazės susilieja, o istorinės kartos formuoja tūkstantmetį periodiškumą.

skirtingoms tautoms, pagrįsti empiriškai. Jo veikale esama daugybės spekuliacijų ir dar daug ko. Ir vis dėlto jis įsivaizduoja ne tik pasiekęs griežtą apibendrinimą, bet ir jį pakėlęs į tikro dėsno lygmenį. Iš tiesų, žinome, kad nėra tas pat konstatuoti nuolatinį dviejų dalykų koegzistavimo ar sekos ryšį ir juos sujungti racionalių koegzistuojančių ar vienas po kito einančių reiškinių ryšiu. Millard'as tiki galimybe savąjį dėsni pagrįsti *matematiškai*. Sekdamas nesuprastu mąstytoju Remy Brücku, atkreipusiu dėmesį į „didžiausio magnetinio aktyvumo regiono judėjimą ir civilizacijos sklaidos Persijoje, Arabijoje, Palestinoje, Graikijoje, Italijoje ir Prancūzijoje sutapimą“²⁹, jis įvertina, kad į tautų likimą įsiveržia „fizikinė, nežemiška“ priežastis. Atitinkamai jis deda pastangas šiuos istorijos ciklus paversti pavaldžiais magnetinėms srovėms, kurios, savo ruožtu, priklauso nuo Saulės aktyvumo. Mes nesitikime, kad keletas paskutinio tomo puslapių, skirtų patvirtinti šį sutapimą, galėtų suteikti pagrindą patikėti šiais teiginiais. Tad, užbėgant įvykiams už akių, galime neabejoti, kad toks aiškinimas liks be vertės, kuri, neidentifikavus psichologinio veiksnio, galėtų sukabinti istorijos faktus su fizikiniais reiškiniais. Bet kuris nepakankamai *subtilus* žmogiškųjų faktų aiškinimas, verčiantis istoriją – kad ją padarytų mokslu – paklusti gamtos mokslui, yra pasmerktas nesėkmei³⁰.

Kita vertus, pažymėtina, kad itin aptakiai istorikų ar istorijos teoretikų formuluojami dėsniai beveik visada yra raidos dėsniai. Taip yra todėl, kad raida yra tam tikra sudėtinga visuma, kurią – klaidingai tikimasi – galima paprastai paaiškinti. Evoliucijos vyksme reiškiasi raidos panašumai: tai yra dėsniai įprastine žodžio reikšme. Svarbu juos fiksuoti, klasifikuoti, ieškoti jų paaiškinimo. Ir galbūt čia esama raidos dėsno kaip tokio. Šis dėsni, jei tik egzistuoja – o istorijos istorija moko, kad istorikai jį postuluoja – yra ypatingos prigimties: užuot išreiškęs pasikartojimą, jis nustato to, kas nauja, atsiradimą. Vadinas, jis būtinas tyrinėjimo, eksperimentinio tikslinimo, izoliavimo nuo visų kitų istorijoje veikiančių principų.

Esama ir kitokio pobūdžio dėsnių, kurie nėra istorijos visraktis ir kurie pretenduoja tik į ribotą vaidmenį. Dalykų koegzistencijoje arba jų sekoje jie nurodo tai empirinius, tai priežastinius panašumus. Kova už būvį, „savitarpio pagalba“, darbo pasidalijimas – visa tai svarstant anapus išimtinių sistemų – priklauso svarbiausiems šio tipo dėsniams. Jų yra suformuluotas gana didelis skirtingų imčių kiekis³¹. Vis dėlto nebūtų galima tvirtinti, kad jie, iš tiesų, istorinių reiškinių chaosui suteikia tvarką, nes patys sudaro vis dar nerišlią masę.

Visų mokslų pradžia glūdi savo esme panašioje iš dalies teisingų *a priori* idėjų ir empirinių indukcijų amalgamoje. Mokslo struktūra galiausiai formuojasi eliminuodama nepagrįstas teorijas ir į tvarkingą visumą organizuodama pasiektas išvadas. – Pasitelki-

²⁹ Ernest Millard, *Une loi historique*, t. I, Bruxelles: H. Lamartin, 1903, p. 1. Remy Brückas, knygos *L'humanité, son développement et sa durée* (1866) autorius, buvo Belgijos inžinerinių pajėgų karininkas, koks dabar yra Millard'as.

³⁰ Galbūt esama kažko, už ką reikėtų pripažinti didelį Ernesto Millard'o darbą. Galbūt tarp fizikinio lygmens įtakų atkreiptinas dėmesys ir į Žemės magnetizmą, tačiau tada būtų naudinga konkretinti šią įtaką ir atskleisti šio veiksnio specifiką. Kita vertus, visiškai tikėtina, kad Millard'as nusipelnė įvertinimo už tai, kad atkreipė dėmesį į šias problemas: tam tikro cikliškumo tautų gyvenime egzistavimas, aktyvumo ir nuopuolio kaita, *kartų* svarbos ir trukmės konkretinio poreikis. Tačiau jis niekada neįrodys, kad tautų augimas ir nuosmukis gali būti pagrįstas Saulės aktyvumu.

³¹ Apie tai diskusijoje išsakytus Gustave'o Blocho pastebėjimus žr. „Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique“, *Bulletin de la Société française de philosophie*, juillet 1907, p. 290.

me biologijos pavyzdį. Jei kalbėtume apie bendrąją fiziologiją, šioje srityje išskirtiniai nuopelnai priskirtini Claude'ui Bernard'ui^{xv}, kuris labiau negu bet kas kitas prisidėjo prie mokslinio determinizmo įvedimo aiškinant tam tikro tipo reiškinius, kurie joje reiškėsi kaip nepavaldūs. Kartu jis demaskavo pavojingas spekuliacijas ir sutvarkė chaotišką pozityvių žinių masę. *Artikuliuodamas* loginę šių reiškinių visumą, jis sutelkė juos į vienovę ir įtvirtino bendrus gyvybės mokslo tyrimus. Struktūra, cheminė sudėtis, aplinkos įtaka giluminiam dirglumui, funkciniam aktyvumui – šios žiūros perspektyvos gyvybės tyrimuose egzistuoja nuo tada, kai jie buvo papildyti, patobulinti ir kai, pavyzdžiui, struktūrinis skaidymas peržengė ląstelės ribas³². Kartu, kalbant apie bendrąją zoologiją, „nuo šiol gamtamokslininkai disponuoja mokslinio ir racionalaus tyrimo metodu: aiškiai žinodami, kokių paslapčių jie ieško esiniuose, kurių santykius tiria, ir numatydami aiškų tikslą, praktinį idealą... kurį turi pasiekti lyginamoji anatomija ir kažkada metafiziniais principais besirėmusios klasifikacijos, jie liaujasi samprotauti tais būdais, kuriais stebimasi, kad taip ilgai buvo jų laikomasi, kad protingam faktų tvarkymui paprasčiausiai ieškotų dėsnių, kuriuos kadaise buvo bandyta nustatyti remiantis genialumu“³³.

2. Hipotezės kėlimas ir istorijos filosofijos pasitelkimas. Tačiau nereikia pamiršti, kad *a priori* idėjų pašalinimas jokių būdu neimplikuoja hipotezių atmetimo. Net pats Claude'as Bernard'as, pavertęs fiziologiją eksperimentiniu mokslu, nebuvo prieš hipotezės kėlimą, bet, visiškai priešingai, deklaravo jos būtinybę. „Kiekvienas žmogus pirmiausia susikuria idėjas apie tai, ką mato, ir gamtos reiškinius imasi aiškinti iš anksto, dar prieš juos pažindamas sava patirtimi. Šis polinkis yra spontaniškas, iš anksto apgalvota idėja visada buvo ir visada bus pirmasis tyrinėtojo dvasios judesys. Eksperimentinis metodas siekia transformuoti šią *a priori* koncepciją, besiremiančią dalykų intuicija ar neapibrėžtu jausmu, į *a posteriori* aiškinimą, kuris glūdi eksperimentiniame reiškinių tyrime... Tad kaip eksperimentuotojas vengiu filosofinių sistemų, tačiau nežinočiau kaip dėl to atmesti šią *filosofinę dvasią*, kuri, nebūdama niekur, yra visur ir, nepriklausydama jokiai sistemai, turi valdyti ne tik visus mokslus, bet ir visą žmonijos žinią.“³⁴ Panašiai savo neseniai pasirodžiusiame veikle *La Science et l'Hypothèse* garsus fizikas Henri Poincaré pareiškė: „Dažnai sakoma, kad reikia eksperimentuoti be iš anksto apgalvotos idėjos. Tai neįmanoma. Ir ne tik todėl, kad tai bet kokią patirtį paverstų sterilia, bet todėl, kad net jei norėtume, to padaryti nepajėgtume.“³⁵

Čia verta akcentuoti: kad ir kokią daiktų tvarką būtų norima įtvirtinti mokslu, tai tebus tuščia gaišatis, jei dvasiai bus norima palikti pasyvų vaidmenį. Taigi faktai, palikti sau patiems, visada liks tik faktai. Būtina, kad veiktų dvasia ir visomis savo išgalėmis suteiktų jiems tvarką. Sintezė, kylanti iš spontaniško dvasios veikimo, prisiderina prie savo subtilios prigimties. Jei dvasia įgyvendina savo sintetines galimybes be pakankamo

³² Žr. Albert Dastre, *La Vie et la Mort*, Paris: Ernest Flammarion, 1903. Felixo Le Danteco kritiką žr. III knygoje.

³³ Edmond Perrier, *Le Transformisme*, Paris: Librairie J.-B. Baillière et Fils, 1888, p. 2.

³⁴ Claude Bernard, „Du progrès dans les sciences physiologiques“, Claude Bernard, *La Science expérimentale*, Paris: Librairie J.-B. & Fils, 1878, p. 78, 84.

³⁵ Henri Poincaré, *La Science et l'Hypothèse*, Paris: Ernest Flammarion, 1902, p. 170.

siekiamų faktų pažinimo, ji arba pasimeta, arba geba nuspėti tiesą tik labai miglotai. Taip randasi sistemos, nerangiai demonstruojančios nepažabojamą ir teisėtą poreikį, kurį atliepia hipotezė. Ši mokslinė hipotezė, šiandien tam tikra prasme vaidinanti oficialų vaidmenį, skiriasi nuo sistemos – t. y. filosofinės hipotezės – tik pagal tai, kaip yra traktuojama. Ją pradedama laikyti įtartina. Užuoat ją priėmus tuoj pat, kai tik tarp dvasios ir faktų įžiebiam kibirkštį, ji pasmerkiama daugiau ar mažiau užsitęsusiai kontrolei. Ji įsiterpia tarp faktų ir būtent faktai taria pirmą ir paskutinį žodį. Sistema buvo primestas (*imposée*) aiškinimas, hipotezė yra iškeltas (*posée*) klausimas.

Tiesą sakant, hipotezės verifikacija kelia įvairių sunkumų. Eksperimentiniuose moksluose hipotezės klaidingumas paaiškėja, kai jos nepatvirtina faktai. Stebėjimo moksluose yra neabejotinai sunkiau sulaukti kategoriško atsakymo³⁶. Sudėtingiau darosi tada, kai stebimi faktai pasižymi išskirtiniu kompleksiskumu; juo labiau tada, kai stebėjimas yra netiesioginis, kai jis remiasi liudijimais ir dokumentais. O jei kalbame apie žmogiškuosius faktus praityje, kritinio metodo vystymasis, patikrintos medžiagos gausėjimas, vis didesnė sugretinimo galimybė, pasitelkimas patirčių – politikos, švietimo, – formuojančių dabarties gyvenimą, – visa tai sudaro ir vis rimčiau sudarys sąlygas kontroliuoti hipotezę. Vis dėlto istorijos teritorijoje, kaip ir kiekviename moksle, būtina ne tik kad tyrėjas būtų vedamas įsitikinimo, jog reiškiniai pavaldūs absoliučiam determinizmui; ne tik kad jis turėtų poreikį, kitaip sakant, apetitą dėsniui, tačiau kad, keldamas hipotezę, judėtų mokslinės tiesos link. Būtent todėl istorijos filosofija mums neatrodo esanti nereikšminga tiems, kam rūpi žmogiškųjų faktų praityje mokslo sąranga.

Skirtingos istorijos filosofijos sistemos remiasi hipotezėmis kaip tam tikrais principais. Tarp šių hipotezių esama absurdiškų, klaidingų, be abejo, esama ir pagrįstų. Neaiškos arba pretenzingos tiesos visada yra neįrodytos tiesos. Kai kurios jų dėl savo gyvybingumo turi perspektyvų ir netgi garantijų. Kaip kad kai kurie mąstytojai – dauguma kurių buvo didžios dvasios ir genealios intuicijos, įsišaknijusios gilesniame ar menkesniame praities ir dabarties faktų pažinime, gyvenimo pojūtyje, žmonių kasdienybėje – kai kada ignoravę vienas tiesas kitų atžvilgiu, perėmė ir išplėtojo būtent idėją, kuriai buvo būtina, kad tikrovė jai suteiktų kažkokį nepajudinamą pagrindą. Be to, istorijos filosofai kritikavo vieni kitus ir, keičiantis jų kartoms, netgi tobulino prieštaraujančias teorijas. Pirmieji ikimokslinio periodo žingsniai neišvengiamai yra sugestyvūs. Tad, turėdami kiekybinį pranašumą, privalome kaupti šių šiandien abejotinų mąstytojų kartų palikimą. Istorijoje, kaip ir bet kurioje tyrimų tvarkoje³⁷, tyrėjui vertinga iš naujo atrasti ryšį tarp savo asmeninių pastangų ir kolektyvinio mąstymo raidos. Išsamus sistemų iki

³⁶ Apie hipotezes moksle žr. Henri Poincaré, *La Science et l'Hypothèse*, p. 170, IX sk. Plg. Ernst Mach, *La connaissance et l'erreur*, XIV sk. Abel Rey, *La théorie de la physique chez les physiciens contemporains*, Paris: Félix Alcan, 1907, V kn. IV sk. – Kartu apie hipotezės reikšmę žr. Henri Berr, *L'Avenir de la philosophie*, p. 323 ir toliau.

³⁷ Dar kartą pacituokime Henri Poincaré: „Nereikia lyginti mokslo vyksmo su kaita miesto, kuriame negailestingai griaujami seni pastatai tampa pagrindu, ant kurio statomi nauji, bet su nesibaigiančia evoliucija zoologinių formų, kurios nesustodamos vystosi ir taps neatpažįstamos įprastam žvilgsniui, tačiau jose įgudusi akis visada pastebės ankstesnio, praėjusių šimtmečių, darbo pėdsakus“ – Henri Poincaré, *La Valeur de la Science*, Paris: Ernest Flammarion, 1905, p. 8.

šių dienų tyrimas, be kita ko, leistų konstatuoti, kad kai kurios idėjos, iš pradžių pateiktos kaip *a priori*, yra pakankamo tankio, kad būtų pripažintos netgi istorikų eruditų^{xvi}. Remdamiesi prigimtimi faktų, kuriuos jie ypač vertina, kai kurie šiuolaikiniai mokslininkai – tarp jų ir ypač įtartinai žiūrintys į apibendrinimus – linkę daryti apibendrinimus tokia griežta prasme, kad vėl kyla tokio aiškinamojo elemento poreikis. – Mes esame įsitikinę, kad negalima iš praeities daryti *tabula rasa* ir sistemų istorija yra pirmasis dalykas, kurį šiuo momentu siekiame aiškiai apibrėžti³⁸.

Kartu, net ir norėdami parodyti kritiškumą istorijos filosofijos atžvilgiu, prieštaraujame daugelio istorikų paniekai senosioms istorijos filosofijoms ar jų neišmanymui. Kita vertus, vertinga suprasti, kuo mūsų požiūris – tam tikru atžvilgiu liudijamas praeities – skiriasi nuo tokių mąstytojų kaip Xénopolis ir daugelis vokiečių³⁹, istorijos logiką siekiančių pagrįsti empirine visų laikų istorikų praktika. Kad praktika duoda pradžių logikai – neginčytina, tačiau svarbiausia, kad iš istorikų empirikų praktikos išsprūsta būtent metodologija, logika, kuri nurodo erudicinio darbo kryptį. Mokslo sąranga daugiau naudos gali gauti iš istorijos filosofijų negu iš grynojo istorizmo. Empirinė istorija kažkuria prasme yra beformė, neorganiška. Nors sistemos yra savavališki organizaciniai rėmai, tačiau jose glūdi naudingos teorijos, atliekančios aiškinamąją funkciją⁴⁰. Beveik visada jos yra išimtinės, *einseitig*, bet, kaip byloja senas posakis, net jei ir esama kokios klaidos tame, ką jos neigia, dažnai jose esama tiesos dėl to, ką jos tvirtina. Mokslas nieko neneigia. Jis prasideda tuo, kad nieko neteigia. Priimdamas savo laikinąjį statusą, jis patirties, lyginimo ir diskusijos kontrolei kaip hipotezes pateikia tai, kam sistemos, atrodytų, suteikia tvirtumą. Mokslas derina arba, greičiau, esmingai organizuoja.

3. Priežasties sampratos gilinimas. Galiausiai esminė istorinės sintezės problema – atrasti kryptį, kuria judant galėtų būti atrinkti, patvirtinti ir suderinti hipotetiniai apibendrinimai, o išvestiniai dėsniai pagrįsti, sugrupuoti ir susieti su bendriausiais aiškinimo principais. – Charles'is Seignobos teigia^{xvii}, kad bergždžiai ieškojo „pamatinių istorinių reiškinių elementų“⁴¹, o prieš kelerius metus Sorbonoje skaitydamas paskaitą apie *bendruosius reiškinius istorijoje*, jis manė privalęs atmesti „kiekvieną sisteminį principą, bet

³⁸ Esame jau pradėję *Istorijos teorijų istorijos (Histoire des Théories de l'histoire)* svarstymus. – Ernsto Bernheim *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, S. 41 žr. Alexanderio Brücknerio citatą (*Zur Geschichte der Geschichte*) ir jo asmenines refleksijas apie naudą, kurią suteiktų giluminė istorijos istorija ir menkumą to, kas iki šiol šiuo reikalu buvo padaryta. Charles'is-Victoras Langlois antroje savo *Manuel de Bibliographie historique (Histoire et organisation des études historiques)* dalyje istorijos teoriją sąmoningai paliko parašėse.

³⁹ Ypač turimi omenyje Eduardas Meyeris ir Heinrichas Rickertas bei jų darbai. Nepamirškime Xénopolio ir visiškai kitaip mąstančio Paulio Lacombe'o straipsnių, minimų 16-oje nuorodoje. Čia pateikiame šią charakteringą ištrauką: „Iš tikrųjų H. Rickertas teisus tvirtindamas, kad „savo vardo verti istorikai jau seniai įdarbino istorinį metodą“. Tiesą sakant, tokios vaisingos intelektualinės veiklos diskreditacijai užkardyti užtenka žinojimo to, kas gali dominti žmogaus dvasią, ir milžiniško kiekio istorinių darbų, sudarančių pusę to, kas ant Žemės yra parašyta.“ Alexandru Dimitrie Xénopol, „Sociologia e storia“, *Rivista italiana di Sociologia*, luglio-agosto 1904, p. 407. Plg. Alexandru Dimitrie Xénopol, *Théorie de l'histoire*, p. 453–455.

⁴⁰ Tarp *sistemų* ir *teorijų* galima daryti tokią skirtį. Sistemos dažniau kyla iš istorijos filosofijos interpretacijos, teorijos greičiau gimsta iš erudicinio darbo, tačiau gali būti absoliučios ir išimtinės.

⁴¹ Charles Seignobos, „Les conditions pratiques de la recherche des cause dans le travail historique“, *Bulletin de la Société française de philosophie*, juillet 1907, p. 277.

kurį loginį principą“ ir sekti paskui „empirinę tvarką“, tirti reiškinius „tokiaje tvarkoje, kokia jie reiškiasi vaizduotei, pradedant nuo akivaizdžiausių“⁴². Nepaisant šio apsisprendimo empirizmui, jis neabejoja sistemingos istorijos interpretacijos keliu, kai formuluoja šiuos svarstymus: „Kai ieškau varomųjų žmogaus veiklos jėgų, kiekvieną istorijos akimirką įsivaizduoju trijų vis labiau gilėjančių priežasčių sluoksnių perspektyvoje: 1. Pirmasis esti pačiame paviršiuje – tai sąmoningų psichologinių reiškinių sluoksnis, tai kryptį nurodantys reiškiniai, kurie suteikia *formą* politiniam, dvasiniam ir ekonominiam gyvenimui. 2. Antrasis – tai sluoksnis neįsisąmonintų psichologinių reiškinių, kurie atitinka impulsų ir tendencijų plotnę; jie skatina gamybinės ekonominio gyvenimo *jėgas* ir lemia didžiąsias viešo ir privataus gyvenimo krizes. 3. Trečiasis – tai fiziologiniai reiškiniai, kurie priklauso nuo materialinių, paveldėjimo, rasės antropologine prasme^{xviii}, aplinkos sąlygų.“⁴³

Tačiau tie, kurie pastaruoju metu labiausiai buvo užsiėmę istorijos mokslo sąranga, priešpriešindami vienas kitoms siūlė skirtingas sistematizacijas, kurios nepasirodė pajėgios priartėti prie reiškinių esmės. Tarp istorijos *bendrųjų veiksmių* Ernstas Bernheimas^{xix} skiria fizinius, psichinius – individualius ar socialinius – ir dvasinius (*Kulturellen Faktoren*)⁴⁴. Ši klasifikacija, nepaisant analogijų su Seignobos, esmingai skiriasi. Dar visiškai kitokia yra Xénopolio klasifikacija, kuriai, mums atrodo, be kita ko, trūksta aiškumo. „Elementai, kuriuos turi svarstyti istorija, kad pajėgtų pateikti praeities rekonstrukciją ir mokslinį aiškinimą, ir kurie atkurtų faktų bei ištakų, lėmusių jų atsiradimą, tikrovę“, yra „1. *Pastovūs istorijos veiksniai*, duodantys kryptį skirtingų žmonių sudarančių grupių raidai. 2. *Istorinės jėgos*, lemiančios šią raidą. 3. *Istorijos medžiaga*, kurią veikia jėgos. Ir galiausiai: 4. *Istorinės serijos*, kurios yra jėgų, veikiančių istorijos medžiagą, rezultatas“⁴⁵. Paprasčiau ir giliau istorijos veikėją (*agent d'histoire*) išnarpioja Paulis Lacombe'as^{xx}. Jis parodo, kad žmogus gali būti suvokiamas kaip tai, ką jis turi *visuotinio, laikino* ir *individualaus*, ir, kaip ir Seignobos, žmogaus veiksmuose atranda skirtingas *priežastis*, tačiau jos skirtingos savo savitumu, bet ne tiesiog kaip atskiros tvarkos⁴⁶.

Trumpai tariant, ateityje istorikų laukiantis darbas turi būti tiesiogiai nukreiptas į priežasties sampratą gilinimą. Priežasčių paieška istorijoje visada buvo aklas empiristų darbas, kurį filosofai suvokė primityviai, o galiausiai logikai juo rimtai neužsiėmė. Vadinas, šiandien reikia dėti pastangas tirti priežastingumą, kad būtų identifikuotos iš tikrųjų aiškinančios perspektyvos. Būtent tai yra uždavinys – *apibrėžti esminius istorijos sintezės dėmenis*, kurių bent jau metmenis norėtume užrašyti.

⁴² Charles Seignobos, „Les Phénomènes généraux en histoire“, *Revue des Cours et Conférences*, Paris: Lecène, Oudin et Cie, 28 janvier 1904, p. 549.

⁴³ Charles Seignobos, „Les conditions pratiques de la recherche des causes dans le travail historique“, p. 288.

⁴⁴ Ernst Bernheim, *Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1908, S. 633–685.

⁴⁵ Alexandru Dimitrie Xénopol, *La théorie de l'histoire*, p. 163. – Knygoje pateikta analizė yra sunkiai suprantama. Joje klaidingai maišomos *rekonstrukcijos* ir *aiškinimo* perspektyvos. Nei „istorinės serijos“, esančios „jėgų, veikiančių istorijos medžiagą, rezultatas“, nei miglotas terminas „istorijos medžiaga“, kurie, atrodo, nurodo skirtingas istorikų dominančias faktų kategorijas, nėra galutiniai „mokslinio aiškinimo elementai“. Vadinas, iš šio sąrašo lieka tik *pastovūs veiksniai* (rasė, gamtinė aplinka) ir *evoliucijos* jėga, kurią papildo *pagalbinės* evoliucijos jėgos: intelektualinės aplinkos reikšmė; savisaugos instinktas su savo pasekmėmis, ekspansija, kova už būvį ir imitacija; individo veiksnys; atsitiktinumas...

⁴⁶ Paul Lacombe, *De l'histoire considérée comme science*, p. 12.

ⁱ Knygos *La Synthèse en histoire* pirmasis skyrius yra skirtas aprašyti tai, ką Berras supranta kaip *erudicinę sintezę* (*synthèse érudite*). Priešingai nei *istorijos sintezė* (*mokslinė sintezė*), *erudicinė sintezė* yra atsidėjusi surinktų ir įtvirtintų faktų, tyrimo rezultatų analizei ir sisteminimui. Tam tikra prasme tai empirikos ir faktiškumo, patikrintų kritikos, apoteozė. Pasak Berro, paprastai erudito darbas savo ribas pasiekia susidūręs su problemomis, taigi tuo, ko negali išspręsti. Kitaip tariant, tiesioginio, akivaizdaus faktiškumo stoka yra erudito darbo, vadinasi, ir erudicinės sintezės, pabaiga (Henri Berr, *La Synthèse en histoire*, p. 3).

ⁱⁱ Čia ir kitur žodis *erudit* ir skirtingos jo formos vėrčiamas ne kaip *mokslininkas*, *moksliškas*, *mokslingas*... Pasirinktas vertimo variantas grindžiamas subtilia Berro daroma skirtimi tarp *tikrojo* mokslo (sintezės) ir *erudicinio* mokslo.

ⁱⁱⁱ Prancūzų istorikas, Sorbonos universiteto Viduramžių profesorius Numa Denis Fustelis de Coulanges'as (1830–1889) skaitytojiui gali būti žinomas iš jo čia minimos knygos (*La Cité antique*, 1864), kuri tarpukariu pasirodė lietuviškai pavadinimu *Senovės miestas*. Coulanges'ą kaip istoriko provaizdį daugiau ar mažiau mini visi garsesni XX a. pirmosios pusės Prancūzijos istorikai. Reikalas tas, kad Coulanges'as savo Antikos ir Viduramžių tyrimuose ėmėsi tam tikrų metodologinių naujovių: siekiant pažinti ir paaiškinti institucijas, reikia nagrinėti tikėjimo, religijos dalykus. Į istoriją jis labiau žiūrėjo kaip prancūziškos apšvietos intelektualas, bet ne XIX a. istorikas eruditas. Istorija ir istorijos rašymas jam turėjo būti pagrįsti loginio faktų sąryšingumo paieška. Istorija – tai mokslas apie žmonių visuomenes, kurios pažįstamos tik visapusiškai jas tiriant. Jam istorija ir sociologija buvo tapatūs mokslai, tiriantys socialinius faktus.

^{iv} Prancūzų medievistas, Sorbonos universiteto profesorius ir Prancūzijos nacionalinio archyvo direktorius Charles'is-Victoras Langlois (1863–1929) buvo vienas pagrindinių apologetų vadinamosios Metodinės mokyklos (*École méthodique*), pabrėžusios, kad pagrindinis istoriko darbas yra istorijos šaltinių kritika, atsiribojimas nuo bet kokių praecitės vertinimo, interpretacijos, apibendrinimų. Kitaip tariant, faktai turi kalbėti patys už save. Bene žinomiausias Langlois su bendraminčiu istoriku Charles'iu Seignobos parašytas veikalas, tapęs gynybiniu istorijos manifestu kovoje prieš tuo metu Prancūzijoje kylančią sociologiją ir reprezentavęs pamatinius prancūziškosios Metodinės mokyklos principus: *Introduction aux études historiques*, Paris: Librairie Hachette et Cie, 1898. Apie Metodinę mokyklą išsamiau žr. Aurelijus Gieda, „Metodinė mokykla istoriografijoje: samprata, teoriniai pagrindai ir sąryšiai su Lietuva“, in: *Lietuvos istorijos studijos*, 2017, t. 37, p. 125–138.

^v XIX a. istorijos filosofija ir įvairios mokslinės teorijos, dariusios įtaką istorijos sampratai, aptariamoms išsamiau: Henri Berr, *La Synthèse en histoire*, p. 140–159.

^{vi} Čia Berras pateikia nuorodą į savo paties ne kartą minimą veikalą, kuriame yra nuoroda ne į patį Fichte'ę, bet į prancūzišką angliškos knygos vertimą: Robert Flint, *The Philosophy of History in Europe*, Vol. 1, Edinburgh and London: William Blackwood and Sons, 1874, p. 398. Komentarų autorius jautė malonią pareigą ir pasivargino susirasti paties Fichte'ės tekstą, jame esančią Berro cituojamą ištrauką: Johann Gottlieb Fichte, *Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters*, Berlin: Im Verlage der Realschulbuchhandlung, 1806, S. 304. Dalis cituojamos Fichte'ės minties kursyvu išskirta paties Berro.

^{vii} Matteo Spinelli da Giovinazzo yra fiktyvus XIII a. italų kronikininkas, pirmą kartą paminėtas XVI a. pabaigoje. Buvo manoma, kad jis yra neapolietiškos Viduramžių kronikos *Diurnali*, kurioje aprašyti XIII a. vidurio Neapolio karalystės *res gestae*, autorius. Kronika pirmą kartą buvo publikuota XVIII a. pradžioje serijoje *Rerum Italicarum Scriptores*.

^{viii} Atrodo, kad šiandien dėsnių yra tapęs eiline savaime suprantamybe, vadinamojo sveiko proto dogmatikos dalimi. Tačiau XIX–XX a. pradžios didiesiems protams taip neatrodė. Berrui, kaip ir jo gausiai cituojamiems mokslininkams ir filosofams, dėsnių (*loi*) nebuvo absoliuti neišvengiamybė, gamtinė būtinybė. Kažkuria prasme dėsnių buvo atviras galimybės. Nors šiandien Berro svarstymai apie dėsnius istorijoje gal ir atrodo ekscentriškai, tačiau jis tikrai nemanė, kad esama tokių dėsnių dėsnių, kokie egzistuoja gamtos moksluose. Dabar sakytume, kad Berras greičiau turėjo omenyje tam tikrus dėsningumus, ilgalaikes tendencijas, struktūrinius panašumus, vis sugrįžtančius ir atsikartojančius reiškinius, praktikas.

^{ix} XIX a. pabaigoje italų filosofas Benedetto Croce'ė (1866–1952) teigė, kad istorija nieieško nei dėsnių, nei sąvokų ir neoperuoja nei bendrybėmis, nei kuria abstrakcijas, bet kliaujasi intuicija ir pasakoja. Istorijos valdos – individas ir individualumas ir todėl tai – meno karalystė.

^x Čia, pasitelkęs keletą garsesnių ar mažiau garsių XIX–XX a. sandūros istorikų, istoriosofų ir filosofų vardų bei jų suformuluotų apibendrinimų, Berras pabando į vieną pastraipą sutraukti didžiąją to meto diskusiją apie vadinamųjų dvasios mokslų apskritai ir istorijos konkrečiai prigimtį, objektą ir esmę. Dauguma minimųjų XX a. pradžioje savo straipsnius, į dalį kurių referuojama ir pačiame tekste, publikavo Berro redaguotame *Revue de Synthèse historique*.

^{xi} Prancūzų matematikas ir filosofas Antoine'as-Augustine'as Cournot (1801–1877), geriausiai žinomas dėl savo tyrinėjimų tikimybių – probabilitizmo ir atsitiktinumo – teorijoje. Turbūt prasmingiausia čia paminėti jo atsitiktinumo interpretaciją ir jos sąsajas su dėsniu. Pasak jos, atsitiktinumas yra dviejų viena nuo kitos nepriklausomų

priežastinių serijų susidūrimas. Tam tikra prasme atsitiktinumas yra išsiveržimas iš egzistuojančios bendros tvarkos, manifestacija dieviškosios valios, sukūrusios dėsnių tvarką, tačiau jai neprieštaraujanti.

^{xii} Berrui tikrasis mokslinis pažinimas – beje, kaip ir pati tikrovė, pats gyvenimas – vientisas. O ribos tarp mokslų, jo supratimu, buvo tik kliūtis tikram pažinimui (sintezei). Bet koks disciplininis pažinimas visada yra tik dalinis ir todėl neorganiškas. Jo įveika – sintezė.

^{xiii} Kaip ir daugelyje indoeuropiečių kalbų, prancūzų kalboje dėsni ir įstatymą žymi tas pats žodis – *la loi*. Šis homonimas leidžia Berrui svarstyti dėsni ir įstatymo panašumus, jų santykį. Berras teigia: *Tas pats žodis loi įvardija ne tik visuotinius ir pastovius santykius, kuriuos nustato pozityvus mokslas, tačiau ir daugiau ar mažiau laikinas naujoves, kuriomis siekiama sukurti visuotinius ir pastovius santykius tarp žmonių. Įstatymas savyje turi kažką imperatyvaus ir kažką prievartinio. Jis implikuoja tiek būtinybę, tiek pareigą. Todėl esama rimto pagrindo, kodėl šis vienas žodis turi šias dvi skirtingas reikšmes. Morale, socialinė moralė tikrąja to žodžio prasme – t. y. baudžiamoji ar civilinė, konstitucinė ar tarptautinė teisė – iš vidaus ar iš išorės sąžinės ar socialinio bendrabūvio plotmėje įpareigoja tam tikrai žmonijos unifikacijai* (Henri Berr, *Avenir de la philosophie*, p. 363).

^{xiv} Prancūzų filosofas Auguste'as Comte'as (1798–1857) mokslo klasifikaciją ir hierarchiją formulavo pagal tiriamų reiškinių sudėtingumą. Pasak jo, kompleksiausias reiškinys tiria socialinė fizika – sociologija, kaip tik tuo metu pradėjusi žengti pirmuosius savo žingsnius. Jos objektas – socialiniai reiškiniai, suvoktini toje pačioje dvasioje kaip ir astronominiai, fizikiniai, cheminiai ir fiziologiniai fenomenai, pavaldūs nekontingentiems dėsniams. Kiekvienas mokslas patiria tris savosios raidos būkles arba viena po kitos einančias stadijas: teologinę, metafizinę ir pozityviąją. Šią kaitą Comte'as aiškino trijų būklių dėsniu (*loi des trois états*). Šį dėsni Comte'as pavertė universaliu istorijos dėsniu.

^{xv} Prancūzų fiziologas Claude'as Bernard'as (1813–1878) buvo vienas eksperimentinės medicinos pradininkų, jos principų (hipotezė, griežtas stebėjimas, sąlygų kontroliavimas, hipotezės verifikavimas) kūrėjas ir pagrindėjas. Čia Bernard'as Berrui svarbus kaip pavyzdys išskirtinio mokslininko, savo tyrimais fiziologijoje ir medicinoje davusio pradžią kokybiškai naujoms mokslinėms procedūroms, teorinėms sampratomis ir koncepcijoms, įgalinusioms gilesnį reiškinių supratimą ir praktinių problemų sprendimą.

^{xvi} Čia, be jokios abejonės, Berras turi omenyje savojo laiko tikruosius grynuolius – istorikus istoristus, užsiėmusius smulkiais šaltinių tyrinėjimais, giliomis ir siauromis monografijomis, kuri(u)ose buvo pasiekiamos hermetiškos ir savitiksles erudicijos aukštumos.

^{xvii} Prancūzų istorikas, Sorbonos universiteto profesorius Charles'is Seignobos (1854–1942) šalia jau minėto Langlois XIX–XX a. pirmosios pusės Prancūzijoje buvo vienas karingiausių ir nuosekliausių Metodinės mokyklos atstovų, gynusių istoriją kaip griežtą, išimtinai šaltinių kritika grindžiamą mokslą, kuriam svetimas bet koks figūratyvumas, lyriniai nukrypimai ir retoriniai svaichiojimai. Tokios istorijos mokslo centre turi būti tik paviršiuje plūduriuojantys, tiesiogiai iš šaltinių išskaitomi ir sugriebiami politiniai faktai. Nepaisant to, kai kurie jo metodologiniai ir teoriniai darbai vertinami kaip aktualūs ir šiandien: *La méthode historique appliquée aux sciences sociales*, Paris: Félix Alcan, 1901.

^{xviii} XIX–XX a. pirmoje pusėje fizinė antropologija padarė milžinišką šuolį, kuris, be abejonės, neatsiejamas nuo socialinės (kultūrinės) antropologijos. Nagrinėjant objektyvius kūno konstitucijos skirtumus, nebuvo išvengta ir rasistinių apibendrinimų. Tuo metu kalbėjimas apie rases ir jų antropologinius skirtumus buvo savaime suprantamas dalykas, nebūtinai turėjęs turėti tikrai paplitusių rasistinių implikacijų. Berras turi omenyje skirtingus antropologinius tipus, objektyvius fiziologinius jų skirtumus ir aplinkos įtaką jų susiformavimui.

^{xix} Vokiečių istorikui, Greifswaldo universiteto profesoriumi Ernstui Bernheimui (1850–1942) šlovę pelnė ne jo medievistiniai darbai (dirbo *Monumenta Germaniae Historica*), bet ne kartą Berro minimas istorijos mokslo enciklopedija-vadovėlis *Lehrbuch der Historischen Methode* (1889). Ši knyga, dar autoriui gyvam esant sulaukusi keliolikos leidimų ir vertimų į kelias kalbas, po jo mirties greitai prarado ligtolinę vertę ir buvo laikoma atgyvenusia.

^{xx} Prancūzų istorikas Paulis Lacombe'as (1834–1919) buvo ne tik vienas pirmųjų XIX a. pabaigoje įsivyravusios istorijos mokslo sampratomis ir paplitusios istoriografijos kritikų, bet ir vienas Berro įkvėpėjų ir bendraminčių. Jis supriešino grynąją erudiciją ir istorijos mokslą teigdamas, kad erudicijos savitiksliškumas (itin būdingas istorikams) yra gana bergždzias dalykas, galintis tapti pavojingas žmogaus dvasiai. Ne kartą Berro cituojamoje jo knygoje (*De l'histoire considérée comme science*, 1894) jis vienas pirmųjų ėmėsi istorijos mokslo ir istoriografijos, kurioje pagrindinis dėmesys teikiamas įvykiui – didžiosioms asmenybėms, datoms, žygdarbiams – ir pasakojimui, kritikos.